

Σύγκριση

Τόμ. 1 (1989)

Η Συγκριτική Φιλολογία στην Ελλάδα ως τη γενιά του 30

Νάσος Βαγενάς

doi: [10.12681/comparison.39](https://doi.org/10.12681/comparison.39)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βαγενάς Ν. (1989). Η Συγκριτική Φιλολογία στην Ελλάδα ως τη γενιά του 30. *Σύγκριση*, 1, 39–47.
<https://doi.org/10.12681/comparison.39>

Η Συγκριτική Φιλολογία στην Ελλάδα ως τη γενιά του '30

Η ίδρυση της Ελληνικής Εταιρείας Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας έρχεται σε μιαν εποχή που η συγκριτική φιλολογία παρουσιάζει στη χώρα μας αξιοσημείωτη κινητικότητα. Μελετητές νεότερων γενεών ασχολούνται έντονα με την έρευνα σ' εκείνο το πεδίο της φιλολογίας μας, το οποίο σφραγίζει η πολύχρονη δραστηριότητα του Κ.Θ.Δημαρά. Και η έρευνα αυτή δεν περιορίζεται στον χώρο των εφαρμογών* επεκτείνεται και στην άλλη περιοχή των αναζητήσεων του Δημαρά, σ' εκείνη του θεωρητικού προβληματισμού και της μεθοδολογίας. Αναφέρομαι στις εργασίες των Γιώργου Βελουδή ("Οι συγκρίσεις στη λογοτεχνία", Βήμα, 19-6-1977), Αικατερίνης Δούκα-Καμπίτογλου ("Συγκριτική Λογοτεχνία" Φιλολόγος, Σεπτέμβριος 1981), Ελένης Πολίτου-Μαρμαρινού (Η Συγκριτική Φιλολογία, 1981) και Ζ.Ι.Σιαφλέκη ("Προβλήματα μεθόδου και πεδία έρευνας στη Συγκριτική Φιλολογία", Δωδώνη, τομ. 12, 1983, και "Συγκριτισμός και Ιστορία της Λογοτεχνίας": στο ομότιτλο βιβλίο του, 1988). Σ' αυτά θα πρέπει βέβαια να προστεθεί και το άρθρο του Δημαρά "Συγκριτισμός" (Μνήμων, τομ. 8, 1980), το οποίο, παράλληλα με τις γενικές παρατηρήσεις του παρέχει και ειδικότερες αναφορές στην τύχη της συγκριτικής φιλολογίας στον ελληνικό χώρο.

Αυτή η θέρμανση του συγκριτικού προβληματισμού μας κάνει να σκεφτόμαστε πως μια εμβριθής έκθεση της συγκριτικής φιλολογικής δραστηριότητας στη χώρα μας, δεν θ'αργήσει να γραφεί. Ωστόσο, μέχρι να γίνει αυτό, θα μπορούσε ν'αρκεστεί κανείς σ' ένα σύντομο διάγραμμά της. Η εισήγησή μου αυτόν τον σκοπό έχει: να δώσει μια συνοπτική (έστω πρόχειρη) εικόνα αυτής της δραστηριότητας. Αφετηρία της θα είναι μια διαπίστωση του Δημαρά σχετική με την εμφάνιση των συγκριτικών αναζητήσεων στα γράμματά μας, η οποία δεν μπορεί παρά να προκαλεί την απορία. Γράφει ο Δημαράς στο άρθρο του που ανέφερα παραπάνω: "Ίσως η γενεά μου έσπευσε λίγο, (η λεγόμενη γενεά του τριάντα) να εισαγάγει το όργανο τούτο της μελέτης μέσα στη λειτουργία της ελληνικής παιδείας. Εγώ προσωπικά, ήρθαν στιγμές όπου αισθανόμουν κάτι σαν τύψεις όταν διεπίστωνα, ενωρίτερα, με πόση δυσπιστία εγίνονταν δεκτές οι πρωτοβουλίες μας, με πόση δυσφορία αντιμετώπιζε η καταστημένη παιδεία μας τις αναζητήσεις γύρω σε ξένες πηγές ενός ή άλλου έργου, τις ξένες επιδράσεις τις οποίες είχε δεχθεί ο ένας ή ο άλλος λογοτέχνης" ¹. Και επαναλαμβάνει σε μια πρόσφατη επιφυλλίδα του: "Εθυμήθηκα πολύ παλαιότερους καιρούς, όταν στις προσπάθειές μας για την εισαγωγή των σχετικών μεθοδεύσεων στον τόπο μας, εκείνοι, πολλοί από εκείνους που ακούονταν τότε, μας εξέσυραν τότε κατηγορίες

που άγγιζαν βαθιά την τιμή μας (...). Όλα αυτά εγγράφονται στο ενεργητικό της γενεάς (μας) που έφαγε την πρώτη μπόρα" 2.

Σ'αυτές τις παρατηρήσεις του Δημαρά στηρίζονται ορισμένες πρόσφατες ιστορικές θεωρήσεις της συγκριτικής μας φιλολογίας. "Στην Ελλάδα", διαβάζουμε, "η Συγκριτική Φιλολογία έγινε γνωστή με δημοσιεύματα του Κ.Θ.Δημαρά, στον οποίο και πρέπει να αναγνωριστεί ο τίτλος του πρωτοπόρου στον τομέα αυτόν"³. "Στην Ελλάδα", παρατηρεί άλλος, "η έλευση της ιδέας της σύγκρισης έρχεται αργά, άλλοτε έμμεσα και άλλοτε αρνητικά. Ο Ν.Γ.Πολίτης, Ο Παλαμάς, Ο Ξενοπούλος, Ο Συκουτρής αναφέρθηκαν στην έννοια της σύγκρισης, ο τελευταίος αρκετά εκτεταμένα. Αλλά νομίζω πως η γενιά του τριάντα συνέβαλε στην οριστική, έστω και μερική, εγκατάσταση του όρου στην Ελλάδα: ο Κ.Θ.Δημαράς σε πολυάριθμα άρθρα και μελέτες την χρησιμοποίησε σαν εργαλείο για την έρευνα της νεοελληνικής φιλολογίας" 4. "Ο Δημαράς", γράφει τρίτος, "είναι ο κύριος εισηγητής της Συγκριτικής Φιλολογίας στην Ελλάδα" 5.

Είναι φανερό ότι οι παραπάνω διαπιστώσεις υπαγορεύονται περισσότερο από την αρχή του σεβασμού και λιγότερο από την αρχή της πραγματικότητας. Ήταν, πιστεύω, το κύρος του κορυφαίου μας συγκριτολόγου που κατέστησε περιττό τον έλεγχο της ακρίβειας των παρατηρήσεών του, παρατηρήσεων που διατυπώνονται από μνήμης - και η μνήμη κάποτε μας απατά. Γιατί η έννοια της σύγκρισης ούτε μπαίνει στη χώρα μας αργά ούτε αντιμετωπίζει τη δυσφορία της κρατούσας φιλολογικής τάξεως. Ο Δημαράς δεν αναφέρει κάποιο δείγμα αντίδρασης στις συγκριτικές κατευθύνσεις της γενιάς του. Περιορίζεται απλώς να θυμίσει ένα παλαιότερο περιστατικό: "την πιο σχηματική", όπως την χαρακτηρίζει, "και συνεπώς την σαφέστερη περίπτωση" του Ν.Γ.Πολίτη, ο οποίος "απαντώντας στον Σωτηριάδη που είχε ζητήσει ξένα, γενικά στοιχεία στον Ερωτόκριτο, βεβαιώνει ότι "παντελώς άγονος ελέγχεται η αναζήτησις Φραγκικών προτύπων του Ερωτόκριτου" 6.

Η άποψη ότι δεν υπάρχουν φραγκικά πρότυπα του Ερωτόκριτου δεν σημαίνει αναγκαστικά άρνηση του συγκριτισμού* πολύ περισσότερο όταν διατυπώνεται από έναν άνθρωπο όπως ο Ν.Γ.Πολίτης, που όχι μόνο δεν είναι επιφυλακτικός ως προς τη χρησιμότητα των συγκριτικών εξετάσεων, αλλά τυχαίνει να είναι, στη χώρα μας, ο εισηγητής τους στην περιοχή της εθνολογίας. (Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Πολίτης αρχίζει την πανεπιστημιακή του σταδιοδρομία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ως υφηγητής της Συγκριτικής Μυθολογίας) 7. Ο Πολίτης δεν διαφωνεί με τον Σωτηριάδη επειδή πιστεύει ότι δεν υπάρχουν ξενικά στοιχεία στον Ερωτόκριτο, αλλά επειδή ο Σωτηριάδης, βασιζόμενος στις απόψεις του περί "τελείου εκφραγισμού του ελληνικού πνεύματος" έπειτα από τις Σταυροφορίες, θεωρεί τον Ερωτόκριτο "γνήσιον απαύγασμα του φραγκικού πνεύματος" 8. "Ουδείς βεβαίως αρνείται", γράφει ο Πολίτης, "ότι εις τινα των μνημείων της

μεσαιωνικής ημών λογοτεχνίας παρατηρείται φραγκική επίδρασις, όπως επίσης και ασιατική, αλλ' ως φυσικόν και αναγκαίον επακολούθημα της συναφείας και πνευματικής κοινωνίας των εθνών. Η τοιαύτη δ' επίδρασις, ήτις άλλως και αμοιβαία ήτο, απέχει μεγάλως, παντελώς διάφορον χαρακτήρα έχουσα, της ολεθρίας επιδράσεως, ήτις υποτίθεται τοσούτον ισχυρά, ώστε να επιφέρη την εξαφάνισιν της γνησίας εθνικής συνειδήσεως και τον τέλειον εκφραγμισμόν του ελληνικού πνεύματος" ⁹.

Η γεωγραφική θέση της χώρας μας, οι ιστορικές της τύχες και οι συνθήκες της διαμόρφωσης της νεότερης λογοτεχνίας μας ήταν τέτοιες, ώστε να ενθαρρύνουν τον συγκριτισμό. Γι' αυτό θα ήταν απίθανο οι πρώτοι που οσμίστηκαν τις ευρωπαϊκές αναζητήσεις του τύπου για τον οποίο μιλούμε, να ήταν, έπειτα από τον Κοραή και τον Νεόφυτο Δούκα, ο Παλαμάς και ο Ξενόπουλος, όπως γράφει ο Δημαράς ¹⁰. Αφήνοντας κατά μέρος το θέμα της έρευνας των σχέσεων του νεότερου ελληνισμού με τον αρχαίο, το οποίο, σύμφωνα με γενικά αποδεκτούς ορισμούς της συγκριτικής φιλολογίας ¹¹, εντάσσεται μέσα στο πλαίσιο του περιεχομένου της, θα λέγαμε ότι η νεοελληνική φιλολογία, από τις απαρχές της ως τη γενιά του '30 (και φυσικά και έπειτα από αυτήν) είναι σε μεγάλο βαθμό συγκριτική. Το ίδιο το αίτημα της ελληνικότητας, που αναζωπυρώνεται από ορισμένους από καιρό σε καιρό, είναι ο μάρτυρας της συνειδητοποίησης των ισχυρών επαφών μας, με τα ξένα πολιτισμικά στοιχεία, οι οποίες δημιουργούν σε άλλους την ανάγκη να τις ερευνήσουν. Αλλά και η προσπάθεια να καταδειχθεί η ιδιαιτερότητα ή η μοναδικότητα του ελληνικού πνεύματος οδηγεί σε συνεξετάσεις συγκριτικής φύσεως.

Η παλαιότερη συγκριτική μας εργασία είναι ίσως η Επιστολή απολογητική του Ιωάννη Ξονά Πασχάλη, ο οποίος, στην προσπάθειά του να αποδείξει ότι η εξίσωση των Εβραίων με τους Έλληνες, που επιχείρησε ο Ιταλός αββάς Τζιουζέππε Κομπανιόνι είναι λανθασμένη, προβαίνει σε μια παράλληλη εξέταση των πνευματικών επιτευγμάτων των δύο λαών (1793, στα ιταλικά*ελληνική μετάφραση 1802) ¹². Η εξέταση εκτείνεται ως την εποχή του και ως τη σύγκριση νεοελληνικών λογοτεχνικών έργων με αντίστοιχα αρχαία και νεότερα ευρωπαϊκά. Πρόκειται βέβαια για εργασία με πρωτογενή συγκριτική συνείδηση, όπως πρωτογενής είναι και η συγκριτική συνείδηση του ανώνυμου συγγραφέα (προφανώς Έλληνα) μιας μελέτης που δημοσιεύεται το 1813 στον Ερμή τον Λόγιο με τίτλο "Χαρακτήρες της παλαιάς και νεωτέρας φιλολογίας, δηλαδή της Ελληνικής, Λατινικής, Ιταλικής, Γαλλικής, Αγγλικής και Γερμανικής, μετά κριτικής παραλληλίας αυτών" ¹³.

Η εμφάνιση της συγκριτικής φιλολογίας αυτή την εποχή στην Ευρώπη, που ακολουθεί την εμφάνιση της συγκριτικής γλωσσολογίας, φαίνεται πως ωθεί τον Γκίλφορντ να εισαγάγει στην Ιόνιο Ακαδημία τις νέες φιλολογικές κατευθύνσεις.

Έτσι προτείνει, το 1827, την πρόσληψη του Κάλβου ως καθηγητή των Ωραίων Γραμμάτων με σκοπό "την διδασκαλίαν της νεωτέρας φιλολογίας συγκριτικώς προς την αρχαίαν ελληνικήν και την σημερινήν" ¹⁴. Δεν αποκλείεται η πρόταση αυτή, η οποία τελικά δεν υλοποιήθηκε, να υπαγορεύτηκε στον Γκίλφορντ από τον ίδιο τον Κάλβο, όπως και δεν αποκλείεται ο Κάλβος, που δίδασκε ήδη από τον προηγούμενο χρόνο στην Ιόνιο Ακαδημία "εφαρμογή της φιλοσοφίας στη γενική λογοτεχνία" (με κύρια, όπως φαίνεται, αναφορά στην ποίηση του Δάντη)¹⁵, να είχε δώσει στα ως τότε μαθήματά του μια συγκριτική διάσταση.

Στην πρώτη μεταπελευθερωτική πεντηκονταετία, με τις συζητήσεις για τις δυνατότητες εγκλιματισμού του ρομαντισμού στην Ελλάδα, το έδαφος είναι γόνιμο για προβληματισμούς συγκριτικής φύσεως. Οι συγκριτικές στιγμές του Κωνσταντίνου Ασωπίου είναι ορατές στα Σούτσεια (1853). Αλλά και στην Ιστορία των Ελλήνων ποιητών και συγγραφέων (1850) ο Ασωπίος, που γνωρίζει, όπως φαίνεται, την προβληματική της συγκριτικής γλωσσολογίας, αναφέρεται στην αναγκαιότητα μιας "επιστήμης συγκριτικής" ¹⁶. Συγκριτικά είναι τα προλεγόμενα στη Μαρία Δοξαπατρή (1858), με τα οποία ο Δημήτριος Βερναρδάκης γίνεται κήρυκας ενός ελληνικού σαιξπηρισμού, όπως συγκριτική είναι και η μετέπειτα αντισαιξπηρική παλινωδία του (1875) ¹⁷. Ανάλογη είναι και η απάντηση του Σπυρίδωνος Βασιλειάδη στα προλεγόμενα της Μαρίας Δοξαπατρή (ο πρόλογός του στα δικά του δράματα, 1869) ¹⁸, ενώ οι εισηγήσεις των πανεπιστημιακών ποιητικών διαγωνισμών (1851-1877) με τις αντιρομαντικές διαθέσεις τους - και όχι μόνο μ' αυτές - γίνονται πεδίο συγκριτικών εκτιμήσεων ¹⁹. Ο Ροΐδης στη διαμάχη του με τον Βλάχο (1877) εφαρμόζοντας τη θεωρία της περιορέουσας ποιητικής ατμόσφαιρας διερευνά την καταλληλότητα του ελληνικού περιβάλλοντος για τη μεταφύτευση ευρωπαϊκών ιδεών. Ο Δε Βιάξης μελετά την ποίηση του Σολωμού υπό το πρίσμα των σχέσεών της με την ιταλική ποίηση (1899) ²⁰. Η σύγκρουση των επιδρασιομάχων με τους επιδρασιολάτρεις, στο γύρισμα του αιώνα, που εκδηλώνεται με αφορμή, ανάμεσα σε άλλα, και την πρώτη εμφάνιση έργων του Ίψεν στην Ελλάδα, δίνει την ευκαιρία στον επικεφαλής των τελευταίων, στον Παλαμά, να διατυπώσει καιρίες απόψεις για το ζήτημα των διεθνικών λογοτεχνικών επιμιξιών ²¹. Οι επί του θέματος άλλωστε παρατηρήσεις του Παλαμά σε όλο το κριτικό του έργο, τον αναδεικνύουν σημαντικό συγκριτολόγο. Τέλος, οι ιστορικές θεωρήσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας, από τον Ιακωβάκη Ρίζο Νερούλο (1827) ως τον Βουτιερίδη (1924-27, 1933) περιέχουν συγκριτικές αναφορές. Ο Βουτιερίδης μάλιστα γίνεται ο κατεξοχήν πριν από τον Δημαρά μελετητής των σχέσεων της λογοτεχνίας μας με άλλες λογοτεχνίες, όχι μόνο με τις Ιστορίες του αλλά και με ειδικές εργασίες, από τις οποίες θα πρέπει να υπενθυμίσουμε τη μελέτη για το ελληνικό πεζοτρόγυδο (1931) ²².

Άφησα έξω από τη χρονολογική αυτή απαρίθμηση τρεις περιπτώσεις φιλολο-

γικού συγκριτισμού που θα πρέπει να τις αναφέρουμε ιδιαίτερα. Η πρώτη είναι εκείνη του Σπυριδώνος Ζαμπέλιου και της μελέτης του Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ: (1859) στην οποία ο γερμανισμός της σολωμικής ποίησης εξετάζεται μέσα από μια σαφώς συγκριτική προοπτική* πράγμα φυσικό, αν σκεφτούμε ότι με τη μελέτη του αυτή, στην οποία αναφέρει το μόλις τελειωμένο έργο του Ιταλοελληνικά (δημοσιεύτηκε το 1864), ο Ζαμπέλιος αυτοσυστήνεται ως οπαδός της συγκριτικής γλωσσολογίας. Αλλά και στην κριτική του για την ποίηση του Τυπάλδου (Ιανουάριος 1860) ο Ζαμπέλιος επιχειρεί μια συγκριτική εξέταση του ελληνικού και του αγγλικού χαρακτήρα ²³. Για τις άστοχες, κατά τη γνώμη του, συγκριτικές εκτιμήσεις του, ο Πολυλάς (που είχε πρώτος θέσει στα Προλεγόμενά του το θέμα του γερμανισμού του Σολωμού, θέμα το οποίο, ως τις αρχές της δεκαετίας του '30, επαναπραγματεύονται οι Καλοσγούρος, Καμπάνης, Αποστολάκης, Βάρναλης και Παλαμάς) ²⁴, χαρακτηρίζει ειρωνικά τον Ζαμπέλιο, "διδάσκαλο της συγκριτικής γραμματολογίας" (Πόθεν η μυστικοφοβία του Κ.Σπ.Ζαμπέλιου, 1860) ²⁵. Αυτή είναι η πρώτη, απ' όσο ξέρω, αναφορά του όρου συγκριτική φιλολογία στην Ελλάδα ²⁶, καθόλου αργοπορημένη αν την παραβάλουμε με τις χρονολογίες της εμφάνισής του στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες²⁷.

Είναι περίεργο ότι ο Διονύσιος Ζακυθηνός στη μελέτη του για τον Ζαμπέλιο, ενώ χαρακτηρίζει τον Ζαμπέλιο "διδάσκαλο και πρόδρομο" της εθνολογίας και της συγκριτικής γλωσσολογίας ²⁸, δεν αναφέρεται στη φιλολογική συγκριτική εργασία του. Πρωτοπόρο της συγκριτικής φιλολογίας στην Ελλάδα ο Ζακυθηνός θεωρεί τον Σάθα. "Παρ' ημίν", γράφει στη μελέτη του "Νεοελληνική Γραμματεία και Συγκριτική Φιλολογία", "ο Κωνσταντίνος Σάθας διά της εκδόσεως του Κρητικού Θεάτρου (εν Βενετία 1879) εγένετο και εις τον τομέα τούτο εισηγητής" ²⁹. Ο Σάθας είναι μια αξιόλογη για την εποχή του περίπτωση συγκριτολόγου, με ενδιαφέροντα που εκτείνονται και πέρα από την περιοχή του κρητικού θεάτρου, σε κείμενα της μεσαιωνικής γραμματείας μας (αναφέρω τις ανακαλύψεις του για την απήχηση του Χρονικού του Μαχαιρά σε δυτικούς χρονικογράφους) ³⁰.

Η εργασία του Σάθα μας φέρνει στην τρίτη περίπτωση, την οποία θα πρέπει να υπογραμμίσουμε, εκείνη των συγκριτικών ερευνών που διεξάγονται στο πεδίο της υστεροβυζαντινής και της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας. Την πλέον ενδιαφέρουσα περιοχή αυτών των ερευνών αποτελούν οι συζητήσεις για τις πηγές του Ερωτόκριτου, που αρχίζουν με τον Φωριέλ (1824) και τελειώνουν, ως τη δεκαετία του '30 - σε μια πρώτη φάση - με τον Καρτογιάν (1935) και τον Κριαρά³¹. Περισσότερο βέβαια από την ξένη συμμετοχή σ' αυτές τις συζητήσεις, η οποία περιλαμβάνει μια περίπου δωδεκάδα ξένων μελετητών, μας ενδιαφέρει η ελληνική συμμετοχή. Οι Έλληνες μελετητές του Ερωτόκριτου (ο Γιάνναρης, ο Δεινάκης, ο Σωτηριάδης, ο Πολίτης, ο Ξανθουδίδης, ο Κων.Θεοτόκης, ο Βέης, ο

Βουτιεριδής, ο Σπαταλάς) συνεισέφεραν αρκετά στη δημιουργία συγκριτικής συνείδησης στη χώρα μας.

Απ' όσα είπαμε παραπάνω γίνεται, νομίζω, φανερό ότι οι συνθήκες για την ανάπτυξη του συγκριτισμού στην Ελλάδα ήταν ευνοϊκές την εποχή που εμφανίζεται η φιλολογική γενιά του '30. Η ενηλικίωση της συγκριτικής μας φιλολογίας, που επιτελείται με τη συστηματικότητα και την ακαταπόνητη ερευνητικότητα του Δημαρά ³², όσο κι αν γίνεται έπειτα από μια παρατεταμένη εφηβική ηλικία, γίνεται απρόσκοπτα ³³.

Σημειώσεις

1. "Συγκριτισμός", σ. 117.
2. "Τα Άπαντα του Toulet", Βήμα, 18 Ιανουαρίου 1987.
3. Ελένη Μαρμαρινού-Πολίτου, Η Συγκριτική Φιλολογία, σ. 22.
4. Ζ.Ι.Σιαφλέκης, "Προβλήματα μεθόδου και πεδία έρευνας στη Συγκριτική Φιλολογία", σσ. 326-327.
5. Γιώργος Γ.Αλισανδράτος, "Η συγκριτική έρευνα στη Νεοελληνική Λογοτεχνία" Αντίχαρη. Αφιέρωμα στον καθηγητή Σταμάτη Καρατζά, 1984, σ. 27.
6. "Συγκριτισμός", σ. 117.
7. Για τον συγκριτολόγο Πολίτη βλ. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας, 1978 (το κεφάλαιο "Ο Νικόλαος Πολίτης και η συγκριτική μέθοδος", σσ. 99-110).
8. Γ.Σωτηριάδης, "Ερωτόκριτος", Παναθήναια 9, (1909), σ. 212.
9. Ν.Γ.Πολίτης, "Ερωτόκριτος", Λαογραφία 1, (1909), σσ. 55-56.
10. "Συγκριτισμός", σσ. 118-119.
11. Βλ. πρόχειρα τον ορισμό των Claude Pichois και André M.Rousseau (*La littérature comparée, Paris, 2 1968, σ. 174 κε.*).
12. Επιστολή απολογητική ενός Μαρκίανος Φραγκίσκου Αλβεργάτου Καπακέλλου (:Ιωάννη Δονά Πασχάλη) κατά της επιστολής του Κυρ Αββά Κομπανγώνου Αναστρεφομένης περί την ομοιότητα νεωστί παρ' εκείνου ανακαλυφθείσαν Αναμέσον Εβραίων και Ελλήνων μεταπεφρασμένη εκ της Ιταλικής γλώσσης εις το απλο-ελληνικόν, Ενετίση 1802. Στην ιταλική μορφή του (*Lettera di un marchese Francesco Albergati Capacelli in apologia alla Lettera del sig. Ab.Compagnoni...*) το βιβλίο εκδόθηκε ψευδότοπα: Lipsia (:Βενετία). Για το βιβλίο του Δονά βλ. Σπύρος Ι.Ασδραχάς, "Ιωάννης Δονάς Πασχάλης (1761-1939)", Ερανιστής 1, (1963), σσ. 117-127*Vittore Colomi, "La polemica intorno al 'Saggio sugli Ebrei e sui Greci' di Giuseppe Compagnoni", στον συλλογικό τόμο Studi sull' ebraismo italiano, Barulli Editore, 1974, σσ. 65-91.
13. Δημοσιεύεται στα τεύχη της 1ης και 15ης Ιανουαρίου 1813 χωρίς να τελειώνει, μολονότι αναγγέλλεται η συνέχειά της.
14. Κ.Σολδάτος, "Ανδρέας Κάλβος", Επτανησιακή Πρωτοχρονιά 1, (1960), σ.18.
15. Ό.π., σσ. 18 και 21-22.
16. σ. ρο'.
17. Βλ. την Επιστολιμαία βιβλιοκρισία του (1875) για το βιβλίο του Νικ. Δραγούμη Ιστορικά αναμνήσεις.
18. Σ.Ν. Βασιλειάδης, Οι Καλλέργαι. Λουκάς Νοταράς.

19. Βλ. *Papayotis Moullas, Les concours poétiques de l' Université d' Athènes (1851-1877), Paris, 1976 (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή).*
20. "Ο Σολωμός και η ιταλική γραμματολογία", *Εθνική Αγωγή* 2, (1899), σσ. 268-270.
21. Νικηφόρος Παπανδρέου, *Ο Ίψεν στην Ελλάδα, 1983 (βλ. το υποκεφάλαιο "Ξενομανία" και "Ελληνικότητα", σσ. 90-100).*
22. Ηλίας Βουτιεριδής, *Ο ρυθμικός λόγος στη νεοελληνική λογοτεχνία.*
23. "Ο Κ.Ιούλιος Τυπάλδος", *Πανδώρα* 10, (1860), σσ. 457-470.
24. Γεώργιος Καλοσγούρος, "Διονύσιος Σολωμός", *Παναθήναια* 3, (1902), σσ. 107-112 * Αριστ. Καμπάνης, "Σολωμός", *Ακρίτας*, τεύχ. 3, 1904, σσ. 66-68 * τεύχ. 4, 1904, σσ. 129-130 * Γιάννης Μ.Αποστολάκης, *Η ποίηση στη ζωή μας*, 2 χ.χ. (α' έκδ. 1923), σσ. 227-240 * Κώστας Βάρναλης, *Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική*, 1925, σσ. 128-168 * Κωστής Παλαμάς, *Διονύσιος Σολωμός*, επιμέλεια Μ.Χατζηγιακουμής, 1970, σσ. 57-58, 83-84, 96, 120, 152, 157-159.
25. σ. 9.
26. Ο όρος γραμματολογία αυτή την εποχή σημαίνει γραμματεία και, ειδικότερα, φιλολογία, ενώ ο όρος φιλολογία σημαίνει λογοτεχνία.
27. Για τη διάδοση του όρου στην Ευρώπη βλ. René Wellek, "The Name and Nature of Comparative Literature", *Discriminations*, Yale, 1970, σσ. 1-36.
28. "Σπυρίδων Ζαμπέλιος", *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, 1978, σσ. 544-545. Ο Ζακυθηνός χρησιμοποιεί, όπως και ο Ζαμπέλιος, τον όρο Συγκριτική Φιλολογία με την έννοια της Συγκριτικής Γλωσσολογίας. Πρωτοπόρο της (συγκριτικής) γλωσσολογίας στην Ελλάδα θεωρεί τον Ζαμπέλιο και ο Κ.Μ. Μιχαηλίδης ("Ένας πρόδρομος του δημοτικισμού", *Νέα Γράμματα* 2, 1936, σ. 812). Ο Δημαράς διαπιστώνει ότι ο πρώτος που εφαρμόζει τις αρχές της συγκριτικής γλωσσολογίας στα νεοελληνικά, "με τόση μάλιστα έκταση", είναι ο Κοραΐς (*Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, 1985, σ. 203).
29. *Κερκυραϊκά Χρονικά* 15, (1970), σ. 192 (=Βυζαντινά και Νέα Ελληνικά, σ. 408).
30. Κ.Ν.Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. Β', 1873, σσ. ρλδ'-ρμ'.
31. Εμμανουήλ Κριαράς, *Μελετήματα περί τας πηγάς του Ερωτοκρίτου*, 1938), όπου περιγράφονται και κρίνονται οι ως τον Καρτογιάν έρευνες για τις πηγές του Ερωτόκριτου. Στους μελετητές που αναφέρει ο Κριαράς πρόσθεσε και τον Χριστόφορο Φιλητά (Άλκης Αγγέλου, "Η σπασμαδική επιστήμη και το πρότυπο του Ερωτόκριτου", *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 6, 1953, σσ. 145-152.
32. Η συστηματοποίησή της αρχίζει για την ακρίβεια, από τη δεκαετία του '40 τότε αρχίζει η συγκριτική δραστηριότητα του Δημαρά.

μήτρης, "Η μελέτη της λογοτεχνίας στα πλαίσια της Συγκριτικής Φιλολογίας", Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία,⁴ 1983, σσ. 299-304^ο βλ. και Γιώργος Βελουδής, "Οι συγκρίσεις στη νεοελληνική λογοτεχνία", Προτάσεις, 1981, σ. 117^ο Ζ.Σιαφλέκης, "Προβλήματα μεθόδου και πεδία έρευνας στη Συγκριτική Φιλολογία", σ. 327. Για την εισαγωγή της διδασκαλίας της συγκριτικής φιλολογίας στο ελληνικό πανεπιστήμιο βλ. Ε.Κριαράς, "Από την προϊστορία της συγκριτικής γραμματολογίας στην Ελλάδα", Νέα Εστία, Χριστούγεννα 1987, σσ. 11-12.